

LIDIA MICHALSKA-BRACHA

<https://orcid.org/0000-0003-0691-7429>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach (Polska)

Jan Kochanowski University in Kielce (Poland)

AGNIESZKA SZUDAREK

<https://orcid.org/0000-0002-6851-9808>

Uniwersytet Szczeciński (Polska)

University of Szczecin (Poland)

Badania nad dziejami kobiet XIX w. w polskiej historiografii – wybrane aspekty¹

Streszczenie

Artykuł stanowi podsumowanie wybranych aspektów badań z zakresu historii kobiet w głównych ośrodkach naukowych. Jakkolwiek początki badań nad historią kobiet w Polsce sięgają czasów II Rzeczypospolitej i wiążą się z osiągnięciami naukowymi Łucji Charewiczowej, to jednak rozwijają się dopiero od końca lat 80. XX w. Dorobek pierwszych dwudziestu lat badań został już kilka razy podsumowany między innymi przez Monikę Piotrowską-Marchewę. Artykuł skupia się więc na charakterystyce dorobku badań ostatnich dziesięciu lat, prowadzonych w głównych ośrodkach uniwersyteckich. Wskazuje na tematy, które dotyczą historii

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki II” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja II”.

kobiet w XIX w., ale nie były ujmowane w dotychczasowych podsumowaniach, gdyż nie były udziałem Polek. Autorki zwracają również uwagę na konieczność spojrzenia na historię kobiet w XIX w. na ziemiach polskich z perspektywy transnarodowej. Wskazują także, że w najnowszych publikacjach widoczna jest inspiracja praktykami badawczymi z zakresu tzw. nowej humanistyki oraz nauk społecznych.

Słowa kluczowe: historia kobiet, wiek XIX, historia historiografii

RESEARCH ON THE HISTORY OF 19TH-CENTURY WOMEN IN POLISH HISTORIOGRAPHY – SELECTED ASPECTS

Abstract

The article presents a summary of selected aspects of research on women's history conducted in major academic centers. Although the beginnings of research on women's history in Poland date back to the Second Republic and are linked to the scholarly achievements of Łucja Charewiczowa, it did not begin to truly develop until the late 1980s. The achievements of the first twenty years of research have already been summarized several times, including by Monika Piotrowska-Marchewa. The article therefore focuses on characterizing the research achievements of the past ten years conducted at major university centers. It also highlights topics related to the history of women in the 19th century that have not been included in previous summaries, as they did not involve Polish women. The authors emphasize the need to view the history of women in the 19th century in the Polish territories from a transnational perspective. They also note that recent publications reveal inspiration from research practices associated with the so-called new humanities and the social sciences.

Keywords: women's history, 19th century, history of historiography

Studia nad dziejami kobiet mają w polskiej historiografii swoją dość długą historię sięgającą jeszcze czasów II Rzeczypospolitej, jeśli za cezurę przyjąć osiągnięcia naukowe Łucji Charewiczowej, lwowskiej badaczki dziejów miast i historii kultury. To w jej dorobku uznane miejsce znalazły prace: *Z przeszłości Lwowianek* (1935) czy *Kobieta w dawnej Polsce* (1938), a także programowe wystąpienie na Międzynarodowym Kongresie Historyków w Warszawie w 1933 r. poświęcone koncepcji badań nad

rolą kobiet w dziejach, co istotne w szerszym ujęciu przemian społecznych, prawnych, ekonomicznych i obyczajowych². Postulat pogłębienia studiów historycznych nad problematyką kobiecą znalazł swoje miejsce również podczas obrad VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie w 1935 r., z czym wystąpił Stanisław Zakrzewski, profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, argumentując swoje stanowisko stwierdzeniem, że „człowiek, nawet wielki, działa w ramach życia, na które zawsze potężnie wpływała kobieta”³. Jego pogląd tożsamy był ze słowami Charewiczowej, która już wcześniej podkreślała, że kobiety zbyt mało zwracały dotychczas uwagę na potrzebę „oceny swej roli dziejowej”, co poskutkowało tym, „iż żadna z historyczek polskich nie obrała za przedmiot swych studiów jakiegoś większego wycinka chronologicznego dziejów kobiet przeszłości”⁴.

To, o co w sensie naukowym upominali się w okresie międzywojennym w środowisku profesjonalnych historyków Charewiczowa oraz Zakrzewski, tuż przed I wojną światową propagowały galicyjskie działaczki społeczne, literatki i publicystki, których zainteresowania pozycją i rolą kobiety w społeczeństwie wpisywały się w szerszy kontekst ich społecznej aktywności w kobiecych ruchach i stowarzyszeniach. Świadczyć o tym mogą między innymi: udział Polek w organizacji Wystawy Pracy Kobiet Słowiańskich w Pradze w 1912 r., która pokazać miała wszelkie dotychczasowe ich dokonania w dziedzinie sztuki, literatury i nauki, przemysłu artystycznego i ludowego⁵, ale przede wszystkim szkice historyczne Antoniny Machczyńskiej: *Kobieta polska*⁶ czy Jadwigi Petrażyckiej-

² Lucja Charewiczowa, *Stanowisko kobiet polskich w popularyzatorskiej i naukowej pracy historycznej*, (Lwów: Nakładem Drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1933), 1–28; Jadwiga Suchmiel, *Lucja Charewiczowa (1897–1943). Życie i dzieło*, (Częstochowa: Wydawnictwo WSP, 2001), 71–109; Alicja Kusiak, „Lucja Charewiczowa – inicjatorka badań nad przeszłością kobiet polskich”, w: Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX*, t. 5, (Warszawa: DiG, 1997), 99–103.

³ *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, t. 2, (Lwów: Polskie Towarzystwo Historyczne, 1936), 67–70.

⁴ Lucja Charewiczowa, *Stanowisko kobiet polskich*, 22–23.

⁵ „Wystawa pracy kobiet polskich w Pradze”, *Bluszcz*, nr 8, 1912, 83.

⁶ Antonina Machczyńska, *Kobieta polska. Szkic historyczny skreślony na Wystawę w Pradze r. 1912*, (Lwów: Nakład Komitetu Lwowskiego Wystawy Praskiej, 1912); Lidia Michalska-Bracha, „«Wedle ideału Klaudynek...» Wizerunek dziewiętnastowiecznej Polki w piśmiennictwie historycznym Antoniny Machczyńskiej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1(14), 2023, 29–52.

-Tomickiej: *Z dziejów kobiety polskiej*⁷. Niemalą rolę w rozwijaniu zainteresowania działalnością niepodległościową kobiet w XIX w. odegrała wówczas Maria Bruchnalska, późniejsza współorganizatorka Muzeum Zasłużonych Polek we Lwowie (1930), ze swoją szeroko zakrojoną inicjatywą gromadzenia materiałów źródłowych dotyczących udziału kobiet w powstaniu styczniowym⁸. Efektem jej wieloletniego przedsięwzięcia było klasyczne już dzisiaj dzieło o cichych bohaterkach 1863 r. wydane drukiem w latach 30. XX w.⁹ Idąc dalej, niemal w tym samym czasie, z inicjatywy kobiecych działaczek, opublikowania doczekały się wspomnieniowe materiały kobiet – działaczek niepodległościowych z lat Wielkiej Wojny¹⁰.

Odchodząc jednak od historycznych kwestii dotyczących badań nad przeszłością kobiet w XIX stuleciu i przechodząc do zasadniczego wątku niniejszego artykułu, warto podkreślić, że z dzisiejszej perspektywy wyraźnie widać, w jakim stopniu kontynuowane i rozwijane przez lata w wielu ośrodkach naukowych w Polsce badania z zakresu historii kobiet przyczyniły się do ugruntowanej pozycji tego kierunku badawczego we współczesnej historiografii¹¹. Wpływ na to miały zarówno rodzime tradycje historiograficzne, jak i przewartościowania zachodzące w historiografii zachodnioeuropejskiej w ostatnich dekadach XX oraz na przełomie XX i XXI w., które złożyły się między innymi na koncept studiów postkolonialnych, badań nad płcią kulturową, studiów nad pamięcią, badań kulturowych czy generalnie nowej humanistyki i „historii niekon-

⁷ Jadwiga Petrażycka-Tomicka, *Z dziejów kobiety polskiej. Cztery odczyty*, (Lwów: Księgarnia Gubrynowicz i Syn, 1914).

⁸ Lidia Michalska-Bracha, Emil Noiński (oprac.), *Maria Bruchnalska. Ciche bohaterki 1863*, t. 1. *Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, (Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024); eadem, *Maria Bruchnalska. Ciche bohaterki 1863*, t. 2. *Kobiety Litwy, Wołynia, Ukrainy*, (Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024).

⁹ Maria Bruchnalska, *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, (Miejsce Piastowe: Wydawnictwo Towarzystwa Św. Michała Archaniola, 1933).

¹⁰ Aleksandra Piłsudska, Maria Rychterówna, Wanda Pelczyńska, Maria Dąbrowska (red.), *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915*, t. 1–2, (Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1927); Maria Rychterówna (red.), *Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, (Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1929).

¹¹ Anna Żarnowska, „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej”, w: Anna Żarnowska, *Kobieta i rodzina w przestrzeni wielkomiejskiej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc (red.), (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013), 251–269; Alicja Kusiak, „O historii kobiet”, w: Elżbieta Pakszys, Danuta Sobczyńska (red.), *Humanistyka i płeć. Kobiety w poznaniu naukowym uczoraj i dziś*, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1997), 210–216.

wencjonalnych”¹². Płynące stąd inspiracje w efekcie zaważyły nie tylko na kształcie refleksji teoretyczno-metodologicznej studiów kobiecych, ale wpłynęły także na problemowe poszerzenie ich obszaru badań, w tym oczywiście na to, co nas szczególnie interesuje, na rolę i pozycję kobiety w dziewiętnastowiecznym społeczeństwie.

Na gruncie rodzimej historiografii niekwestionowaną rolę odegrał w tej mierze założony z inicjatywy Zespołu Naukowego Historii Społecznej XIX–XX w. (Uniwersytet Warszawski) jeszcze w końcu lat 80. XX w. Zespół Badań Społecznych Dziejów Kobiet w Polsce pod kierunkiem Anny Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca¹³. Środowisko to, zrzeszając badaczki i badaczy z kilku krajowych ośrodków naukowych, w tym z Instytutu Historii PAN, przyczyniło się do wyznaczenia nie tylko kierunków badań w zakresie społecznych dziejów kobiet w XIX i XX w., ale nadało tym badaniom systematyczny charakter i, co istotne, dość trwałe instytucjonalny kształt¹⁴. Podobnie jak działająca przy Polskim Towarzystwie Historycznym, a następnie przy Komitecie Nauk Historycznych PAN – Komisja Historii Kobiet (1996) (pod kierunkiem kolejno: Anny Żarnowskiej – Uniwersytet Warszawski, Jadwigi Hoff – Uniwersytet Rzeszowski, Teresy Kulak – Uniwersytet Wrocławski, Katarzyny Sierakowskiej – Instytut Historii PAN), obecnie pod nazwą: Komisja Historii Kobiet i Płci Kulturowej KNH PAN¹⁵.

Odwołując się do naukowych i wydawniczych efektów prac tego środowiska, jedynie tytułem przykładu przywołać należy w tym miejscu cykl konferencji i wielotomową serię wydawniczą poświęconą historii kobiet w XIX i XX w., pod redakcją Anny Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca, a następnie jeszcze Agnieszki Janiak-Jasińskiej, Katarzyny Sierakowskiej, Tomasza Pudłockiego, Marka Przeniosło, Tadeusza Stegnera i innych. W myśl założeń koncepcyjnych tego

¹² Jacek Kowalewski, Wojciech Piasek (red.), *Zwroty badawcze w humanistyce. Konteksty poznawcze, kulturowe i społeczno-instytucjonalne*, (Olsztyn: Instytut Filozofii Uniwersytetu Warmińskiego-Mazurskiego, 2010); Ewa Domańska, *Historie niekonwencjonalne*, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006).

¹³ Andrzej Szwarc, „Zespół Badawczy Historii Społecznej Polski XIX i XX wieku w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego”, *Przegląd Historyczny*, t. 96, 2005, 123–133.

¹⁴ Anna Żarnowska, „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej”, *Kwartalnik Historyczny*, nr 3, 2001, 99–116; eadem, „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej”, w: eadem, *Kobieta i rodzina*, 251–269; Maria Nietyksza, Maria Wierzbicka, „Profesor Anna Żarnowska – główne nurty badań”, w: ibidem, IX–XX.

¹⁵ Teresa Kulak, „Działalność Komisji Historii Kobiet przy PTH”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), *„Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...” Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18–20 września 2019 roku*, t. 3. *Wiek XX i XXI*, (Warszawa–Lublin: IPN, Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021), 291–306.

środowiska przestrzeń badawczą w rozważaniach nad społeczną rolą i pozycją kobiety w XIX–XX w. wyznaczały takie kategorie, jak: społeczeństwo, polityka, kultura, życie codzienne, rodzina, edukacja, aktywność zawodowa, rewolucja obyczajowa¹⁶. Następnie były to także: aktywność publiczna kobiet, kobieta i media, pamięć historyczna kobiet, kobieta i procesy migracyjne, kobieta na pograniczu kulturowym, perspektywa kobieca w narracjach historycznych, muzealnych, politycznych¹⁷, a wreszcie też perspektywa płci w dyskursie o zdrowiu, chorobie i ciele¹⁸.

¹⁶ Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku. Zbiór studiów*, t. 1, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1990); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, t. 2, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1992); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku. Zbiór studiów*, t. 3, cz. 1, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1994); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 5, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1997); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 6, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i kultura czasu wolnego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 7, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006); Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008).

¹⁷ Piotr Perkowski, Tadeusz Stegner (red.), *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009); Marek Przeniosło, Katarzyna Sierakowska (red.), *Pamięć historyczna kobiet*, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego, 2009); Agnieszka Chlebowska, Katarzyna Sierakowska (red.), *Kobieta i procesy migracyjne*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010); Katarzyna Sierakowska, Grażyna Wyder (red.), *Kobieta w gospodarstwie domowym. Ziemia polskie na tle porównawczym*, (Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2011); Tomasz Pudłocki, Katarzyna Sierakowska (red.), *Aktywność publiczna kobiet na ziemiach polskich. Wybrane zagadnienia*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2013); Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Marcin Gadocha (red.), *Kobieta i mężczyzna jedna przestrzeń – dwa światy*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015); Iwona Dadej, Agnieszka Kaczmarska, Dobrochna Kałwa, Anna Nowakowska-Wierchoś (red.), *Historię swą piszcie same. Polityka, historiografia i muzealne narracje z perspektywy kobiet*, (Warszawa: IH PAN, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, 2023).

¹⁸ Zob. ostatnio: „Interdyscyplinarna konferencja naukowa: Historia zdrowia i ciała w perspektywie płci od średniowiecza do współczesności”, Komisja Historii Kobiet i Płci Kulturowej KNH PAN oraz Zespół Badawczy Historia Kobiet Instytutu Historycznego Uniwersytetu Szczecińskiego, 8–9 maja 2025 r., <https://usz.edu.pl/konferencja-historia-zdrowia-i-ciala-w-perspektywie-plci-od-sredniowiecza-do-wspolczesnosci/> [dostęp: 9.06.2025].

Studia kobiece z zakresu XIX stulecia rozwijane są, choć z pewnością z różnym natężeniem i nie zawsze jako wyłącznie dominujący obszar badań, w wielu ośrodkach naukowych w kraju, w tym w Warszawie, Krakowie, Wrocławiu, Rzeszowie, Gdańsku, Poznaniu, Lublinie, Łodzi, Opolu, Olsztynie, Szczecinie, Białymstoku, Kielcach. W niektórych ośrodkach przybierają one kształt instytucjonalny i w efekcie prowadzone są w ramach pracowni i zespołów badawczych specjalnie w tym celu powoływanych w strukturach uniwersyteckich instytutów bądź wydziałów historycznych. Można w tym miejscu wspomnieć o kierowanym przez Agnieszkę Szudarek Zespole Badań Historia Kobiet (Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego)¹⁹, Pracowni Historii Kobiet (Wydział Historii Uniwersytetu Białostockiego)²⁰ oraz o Instytucie Studiów Kobięcych, działającym od 2011 r. pod kierunkiem Małgorzaty Dajnowicz (obecnie przy Uniwersytecie w Białymstoku). Efektem prac tego ostatniego z wymienionych jest realizowany od 2019 r., w ramach ministerialnego programu „Społeczna odpowiedzialność nauki”, zespołowy projekt badawczy: Ośrodek Badań Historii Kobiet²¹.

Wzmiankowane przez nas powyżej obszary badań w zakresie studiów kobiecych nie wyczerpują oczywiście całego katalogu tematów podejmowanych we współczesnej historiografii. Przykładem jest coraz prężniej rozwijająca się biografistyka w kontekście historii kobiet XIX w., w sprawie której interesujące stanowisko zabrał ostatnio Andrzej Szwarc podczas obrad XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie²². Warto też zwrócić uwagę na problem edytorstwa kobiecej literatury autobiograficznej i szerzej studiów nad dziewiętnastowiecznymi egodokumentami kobiecymi, w tym kobiet aktywnych w 2. połowie XIX oraz na przełomie XIX i XX w. na wielu polach ówczesnego życia społecznego, kulturalnego, politycznego.

Autobiograficzne narracje kobiet XIX w. to szczególne teksty kultury o sporym potencjale badawczym, skłaniające niejednokrotnie do podejmowania studiów o charakterze interdyscyplinarnym²³.

¹⁹ <https://his.usz.edu.pl/badania-naukowe/grupy-badawcze/> [dostęp: 9.06.2025].

²⁰ <https://historia.uwb.edu.pl/wydzial/struktura> [dostęp: 9.06.2025].

²¹ <http://www.isk.bialystok.pl/> [dostęp: 7.06.2025].

²² Zob. Andrzej Szwarc, „Refleksje o rozwoju i próbach modernizacji polskiej biografistyki historycznej w kontekście biografii kobiet żyjących w XIX i XX wieku”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), *„Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...”*, t. 3, 283–290.

²³ Lidia Michalska-Bracha, „Przestrzenie kobiecych wspomnień. Autobiograficzne narracje dziewiętnastowiecznych Polek jako źródło do historii kobiet – wybrane aspekty”,

Zainteresowania kobiecą twórczością pamiętnikarską XIX stulecia znakomicie rozwijają się wśród literaturoznawców, jeśli za przykład przywołamy badania Beaty Walęciuk-Dejneki (Uniwersytet w Siedlcach), Anny Pekaniec (Uniwersytet Jagielloński) i jej studia nad literaturą dziewiętnastowiecznego dokumentu osobistego kobiet²⁴ czy projekt NPRH realizowany w latach 2023–2028 pod kierunkiem Zofii Sawaniewskiej-Mochowej (Instytut Slawistyki PAN): *Egodokumenty Emilii Wróblewskiej z lat 1850–1886 – świadectwo życia i postaw ideowych Polki z kręgu inteligencji wileńskiej. Edycja cyfrowa 7 dzienników z opracowaniem krytycznym i e-monografia*²⁵ oraz grant NPRH: *Archiwum kobiet: piszące*, kierowany przez Monikę Rudaś-Grodzką (Instytut Badań Literackich PAN) w latach 2013–2018²⁶.

Z tym obszarem zainteresowań korespondują prace badawcze środowiska historycznego, by wyłącznie tytułem przykładu wspomnieć o dość istotnych dla dociekań nad historią kobiet w XIX stuleciu projektach edytorsko-źródłoznawczych Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, które realizowane były w latach 2013–2018 pod kierunkiem Wiesława Cabana (Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego): *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) 1795–1918* oraz *Polscy zesłańcy na Syberii Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku – XIX wieku w oczach Rosjan i ludności syberyjskiej*²⁷. W efekcie szeroko zakrojonych prac ewidencyjnych prowadzonych między innymi w zbiorach rękopisów bibliotek i archiwów polskich, ukraińskich, litewskich, rosyjskich, francuskich, brytyjskich zinwentaryzowano szereg kobiecych spuścizn epistolograficznych, pamiętników, dzienników, które dotychczas były słabiej znane lub zupełnie

w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet. Źródła, metody, kierunki badawcze*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022), 27–40.

²⁴ Anna Pekaniec, *Czy w tej autobiografii jest kobieta? Kobieta literatura dokumentu osobistego od początku XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2013); eadem, *Autobiografiki. Szkice o literaturze dokumentu osobistego kobiet*, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2020).

²⁵ Partnerzy projektu: Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie i Centrum Kompetencji Cyfrowych Uniwersytetu Warszawskiego. Zob.: Zofia Sawaniewska-Mochowa, „Dzienniki Emilii z Beniowskich Wróblewskiej z lat 1850–1886 jako źródło do badań językowo-kulturowych”, *Bendrin Kalba*, nr 97, 2024, 140–159.

²⁶ <https://archiwumkobiet.pl/> [dostęp: 7.06.2025].

²⁷ Maria Domańska-Nogajczyk, Tomasz Wójcik, Wiesław Caban, Lidia Michalska-Bracha (red.), *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 1–3, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2017).

zapomniane i niewykorzystywane przez historyków. I tak z ogólnej liczby około 3280 zinwentaryzowanych w projekcie samych tylko rękopisów wspomnień i zbiorów listów spuścizny kobiet stanowią blisko 10%²⁸. Niektóre z nich doczekały się opracowania krytycznej edycji²⁹. Warto tu wspomnieć opracowane i wydane drukiem w ramach projektu Muzeum Historii Polski w Warszawie i Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu materiały źródłowe o lwowskiej i wrocławskiej proveniencji, dotyczące osobistych doświadczeń kobiet w czasach powstania styczniowego, na emigracji i zesłaniu na Sybir, które w latach 1912–1939 gromadziła we Lwowie wspomniana już wyżej Maria Bruchnalska³⁰. Badania te, ukiepunkowane na edytorstwo dziewiętnastowiecznych autobiograficznych narracji kobiet, prowadzone są także w wielu innych ośrodkach naukowych w kraju i dorobek z tego zakresu jest dość bogaty w polskiej historiografii. Nie sposób oczywiście wymienić wszystkie tytuły opracowań z tego zakresu, jedynie przykładowo wymienić można prace Jolanty Sikorskiej-Kuleszy, Marty Sikorskiej, Sławomira Górzyńskiego, Jerzego Szczepańskiego³¹.

Niesłabnące od kilku dziesięcioleci zainteresowania badawcze dziejami kobiet XIX w. pozwalają więc już po raz kolejny na podjęcie próby oceny dotychczasowych osiągnięć naukowych w tym zakresie i dyskusji na temat znaczenia tych badań we współczesnej polskiej historiografii oraz nasuwających się w sposób

²⁸ Lidia Michalska-Bracha, „Nineteenth-century women’s egodocuments in the historian’s research workshop: (On the margins of the NPRH project: «Memoirs and letters of Polish authors from the Western Krai (Lithuania, Belarus, Ukraine) 1795–1918»)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1(8), 2020, 9–23; Wiesław Caban, Lidia Michalska-Bracha, „Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w XIX stuleciu. Uwagi na marginesie zakończonych dwóch projektów Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki oraz perspektywy badań źródłowych”, *Res Historica*, nr 56, 2023, 259–279.

²⁹ Lidia Michalska-Bracha, Emil Noiński (oprac.), *Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841–1926)*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2020); eidem (oprac.), *Wspomnienia Emilii ze Szwarzów Heurichowej (1819–1905) i jej córki Teodory z Heurichów Kiślańskiej (1844–1920) z czasów powstania styczniowego*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2023).

³⁰ Lidia Michalska-Bracha, Emil Noiński (oprac.), *Maria Bruchnalska. Ciche bohaterki 1863, t. 1. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, (Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024); eidem, *Maria Bruchnalska. Ciche bohaterki 1863, t. 2. Kobiety Litwy, Wołynia, Ukrainy*, (Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024).

³¹ Jolanta Sikorska-Kulesza, Tamara Bairašauskaite (oprac.), *Apolonia Sierakowska. Wspomnienia*, (Warszawa: Neriton, 2010); Kamil Piskala, Marta Sikorska (oprac.), *Kobiety niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918*, (Warszawa, Muzeum Historii Polski, 2019); Jerzy Szczepański, Sławomir Górzyński (oprac.), *Helena z hr. Tyszkiewiczów hr. Ostrowska. Wspomnienia*, (Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2022).

naturalny pytań o syntezę historii kobiet. Jeśli chodzi o podsumowania, postulaty badawcze i aspekty dotyczące kwestii metodologicznych studiów kobiecych, należy przywołać ważne w tej mierze głosy w dyskusji całej plejady badaczek i badaczy, począwszy od Anny Żarnowskiej, Andrzeja Szwarca, Teresy Kulak, Dobrochny Kałwy, Marii Solarskiej, Anety Niewęglowskiej, Moniki Piotrowskiej--Marchewy³², a w kwestii badań nad kobietą w Galicji w XIX w. – Jadwigi Hoff, Marioli Hoszowskiej, Szczepana Kozaka³³.

Tradycyjnie już kwestie te dyskutowano podczas cyklicznych Powszechnych Zjazdów Historyków Polskich: w Gdańsku w 1994 r. – panel *Przemiany społeczne a model rodziny i pozycja w niej kobiety na tle porównawczym*³⁴; we Wrocławiu w 1999 r. – panel *Kobieta w przestrzeni miejskiej od średniowiecza do XX wieku*³⁵; w Krakowie w 2004 r. – panel *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje ro-*

³² Anna Żarnowska, „Przemiany statusu społecznego kobiety i rodziny w dobie industrializacji. Badania polskie lat ostatnich”, w: Janusz Żarnowski (red.), *Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społeczeństwa polskiego XIX i XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 1997), 59–78; eadem, „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej”, *Kwartalnik Historyczny*, nr 3, 2001, 99–116; Dobrochna Kałwa, „Ze studiów nad historią kobiet w XIX wieku. Metodologia, stan badań”, *Historyka*, t. 27, 1997, 119–124; Aneta Niewęglowska, „Kwestia kobieca na ziemiach polskich w XIX wieku. Stan i perspektywy badań”, *Klio*, nr 3, 2003, 44–64; Andrzej Szwarz, „Zespół Badawczy Historii Społecznej Polski XIX i XX wieku w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego”, *Przegląd Historyczny*, t. 96, 2005, 123–133; Maria Solarska, „Czy historia kobiet jest możliwa”, w: Maciej Bugajewski (red.), *Czy przeszłość powinna być inna? Studia z teorii i historii historiografii*, (Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Poznańskiego, 2008), 33–48; Monika Piotrowska--Marchewa, „Sytuacja kobiet na ziemiach polskich w XIX wieku – przegląd stanu badań”, w: Krzysztof A. Makowski (red.), *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja wokół przyszłej syntezy*, (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014), 75–95; Dobrochna Kałwa, „Historia kobiet. Kilka uwag metodologicznych”, w: Krzysztof A. Makowski (red.), *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja wokół przyszłej syntezy*, (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014), 13–28.

³³ Por. również: Agnieszka Kawalec, Wacław Wierzbieniec, Leonid Zaskilniak (red.), *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, t. 1, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011); Jolanta Kamińska-Kwak, Szczepan Kozak, Dariusz Opaliński (red.), *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016).

³⁴ Anna Żarnowska, „Modele rodziny i pozycja w niej kobiety w uprzemysławiającym się mieście na przełomie XIX i XX wieku. Tradycja i modernizacja”, w: *Przemiany społeczne a model rodziny: materiały Sympozjum VI zorganizowanego przez prof. Annę Żarnowską. Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich (Gdańsk 1994)*, t. 2, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1995), 47–56.

³⁵ Anna Żarnowska, „Kobieta w przestrzeni miejskiej w dobie nowoczesnej urbanizacji. Miasto i szanse awansu kulturalnego kobiety na przełomie XIX i XX w.”, w: *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich (Wrocław 1999)*, t. 3, cz. 4, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001), 327–340; Andrzej Szwarz, „Kobiety w środowisku inteligenckim prowincjonalnego miasta po powstaniu styczniowym 1863 (Królestwo Polskie)”, w: ibidem, 295–301.

*dziny polskiej w kontekście europejskim*³⁶, w Szczecinie w 2014 r. – panel *Kobieta na tle przemian cywilizacyjnych. XIX–XX wiek*³⁷ oraz w Lublinie w 2019 r. – panel *Historia Polski z perspektywy kobiet*³⁸. W programie XXI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, który odbył się w Białymstoku w roku 2024, co prawda nie zaplanowano odrębnego panelu kobiecego, ale referaty związane z tym nurtem badań zostały przyjęte do trzech sesji. Na szczególne zainteresowanie zasługuje wystąpienie Dobrochny Kałwy, która w ramach dyskusji nad *Polską historiografią wobec światowych debat naukowych* zajęła się analizą kondycji badań na historią kobiet/*gender* jako pola interdyscyplinarnych dyskursów naukowych w kontekście transnarodowym³⁹.

Od roku 2014, kiedy to w związku z planowaną i nadal czekającą na realizację syntezą dziejów kobiet w Polsce dorobek historiograficzny dotyczący wieku XIX wnikliwie podsumowała wspomniana wyżej wrocławska historyczka Monika Piotrowska-Marchewa, minęła kolejna dekada intensywnych badań. Przyglądając się temu dorobkowi, warto zauważyć, że podejmowane w tym czasie zagadnienia nie dotyczą już tylko problematyki związanej z rolami społecznymi i rodzinnymi, życiem codziennym czy formami obecności kobiet w sferze publicznej. W najnowszych publikacjach widoczna jest również inspiracja praktykami badawczymi wywodzącymi się z dyscyplin naukowych nie tylko o humanistycznej, ale

³⁶ Katarzyna Sierakowska, Anna Żarnowska, „Stare i nowe wzorce i obyczaje rodziny inteligentnej w Polsce na przełomie wieków XIX i XX (przed II wojną światową)”, w: Dobrochna Kałwa, Adam Walaszek, Anna Żarnowska (red.), *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim. Sympozjum na XVII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich (Kraków 15–18 września 2004). Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005), 79–104; Włodzimierz Mędrzecki „Intymność i sfera prywatna w życiu codziennym i obyczajach rodziny wiejskiej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku”, w: ibidem, 105–122.

³⁷ W ramach tzw. sesji „wigilijnych” poprzedzających szczeciński zjazd historyków odbyła się także konferencja zorganizowana przez Komisję Historii Kobiet KNH PAN, której wówczas przewodniczyła prof. Teresa Kulak. Jej pokłosiem jest tom: Teresa Kulak, Agnieszka Chlebowska (red.), *Kobiety w wojnach i konfliktach polityczno-społecznych na ziemiach polskich w pierwszej połowie XX wieku. Wybrane zagadnienia*, (Wrocław: Chronicon 2014).

³⁸ Maria Solarska, „O relacji «perspektywy kobiet» i historii”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), *„Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...”*, t. 3, 252–258; Marta Sikorska, „Socjologiczna refleksja w badaniach nad historią kobiet. Wybrane problemy”, w: ibidem, 259–271; Teresa Kulak, „Działalność Komisji Historii Kobiet przy PTH”, w: ibidem, 291–306; Andrzej Szwarz, „Refleksje o rozwoju i próbach modernizacji polskiej biografistyki historycznej w kontekście biografii kobiet żyjących w XIX i XX wieku”, w: ibidem, 283–290.

³⁹ Dobrochna Kałwa, „Historia kobiet i badania genderowe-transdyscyplinarne eksploracje przeszłości”, w: Cezary Kukło, Wojciech Walczak (red.), *Człowiek twórcą historii*, t. 7. *Miejsce historii w edukacji humanistycznej w XXI w.*, cz. 1, (Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2024), 101–115.

także społecznej proveniencji, co wprost kieruje zainteresowania na koncept interdyscyplinarności badań z zakresu historii kobiet w XIX w. Problematykę tę eksplorują bowiem nie tylko historycy i historyczki, ale również przedstawiciele i przedstawicielki innych dyscyplin, takich jak pedagogika, literaturoznawstwo, socjologia, kulturoznawstwo czy historia sztuki. Sprzyja to stawianiu nowych pytań badawczych oraz rozszerzaniu stosowanych podejść metodologicznych, w tym rozpatrywaniu problematyki kobiecej z perspektywy *gender*. Powoduje to, że w tym samym ośrodku naukowym zagadnienia związane z dziejami kobiet w XIX w. (i nie tylko w tym okresie) podejmują badaczki i badacze z różnych dyscyplin, nie zawsze jednak w naukowej interakcji. Taki interdyscyplinarny namysł charakteryzuje między innymi ośrodek łódzki. Historię reprezentują tu przede wszystkim Marta Sikorska (m.in. badania nad biografią Aleksandry Piłsudskiej, socjalistkami i polskim feminizmem z przełomu XIX i XX w.)⁴⁰, Ewelina Kostrzewska (środowisko ziemianek w Królestwie Polskim, działalność Cecylii Plater-Zyberkówny)⁴¹, czy Sylwana Borszyńska (życie codzienne kobiet w Łodzi na początku XX w.)⁴², pedagogikę Aneta Bóldyrew (aktywność Zofii Daszyńskiej-Golińskiej, działaczki oświatowe, publicystyka kobieca)⁴³, a socjologię – koncentrująca się głównie na wie-

⁴⁰ Marta Sikorska, *Aleksandra Piłsudska (1882–1963)*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021); eadem, „Warunki rozwoju polskiego feminizmu na przełomie XIX i XX wieku”, *Fabrica Societatis*, 2019, nr 2, 143–159; eadem, „Kobiety z PPS (1892–1918)”, w: Maciej Żuczkowski, Kamil Piskala (red.), *O niepodległość i socjalizm. Studia i szkice dziejów Polskiej Partii Socjalistycznej*, (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2020), 127–151.

⁴¹ Ewelina Kostrzewska, *Oczarowane carskim mundurem. Polki doby zaborów między miłością a narodową apostazją na tle poglądów Cecylii Plater-Zyberkówny*, w: Bożena Płonka-Syroka, Kaja Marchel, Andrzej Syroka (red.), *Miłość czarowna*, (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum, 2015), 145–155; eadem, „Ziemianki Królestwa Polskiego a gospodarka. Koncepcje i empiria (przełom wieków XIX i XX)”, *Studia Maritima*, t. 28, 2015, 295–315; eadem, „Reportaż na koniec wieku. Europejskie podróże gospodarce Cecylii hr. Plater-Zyberkówny w świetle «Kroniki Rodzinnej» (1899 r.)”, *Przegląd Nauk Historycznych*, R. 16, 2017, nr 2, 139–157.

⁴² Sylwana Borszyńska, *Życie kobiet w Łodzi 1908–1914*, (Łódź: Księży Młyn Dom, 2019).

⁴³ Aneta Bóldyrew, „Zofia Daszyńska-Golińska (1866–1934) i jej badania nad młodzieżą ubogą i zaniedbaną”, w: Władysław Szulakiewicz (red.), *Nauczyciele: zasługi, niedoceny, zapomniani*, (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018), 31–45; eadem, „Kobiety wobec ubóstwa i patologii społecznych: analiza problemu w świetle publicystyki Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.”, w: Urszula Kozłowska, Adam Wątor, Tomasz Sikorski (red.), *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym XIX i XXI w.*, t. 2, (Radzymin–Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2016), 13–31; Aneta Bóldyrew, Agnieszka Wałęga (red.), *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim*

ku XX Izabela Desperak⁴⁴. Podobna sytuacja ma miejsce także i w Gdańsku, gdzie badania z zakresu problematyki kobiecej osadzone są w historii (Tadeusz Stegner – kobiety w środowisku protestanckim⁴⁵), pedagogice (Paweł Śpica – badania nad edukacją kobiet i rodziną w Prusach Zachodnich⁴⁶) oraz naukach o kulturze i religii (Magdalena Sacha – biografia i piśmiennictwo Louise von Krockow⁴⁷). Podobnie rzecz się ma w Szczecinie, gdzie sytuacja i aktywność kobiet jest polem historycznych, literaturoznawczych i socjologicznych naukowych poszukiwań (zob. niżej).

Interdyscyplinarność jako dominująca cecha badań kobiecych widoczna jest również w jednym z najciekawszych projektów wydawniczych ostatniej dekady. Za taki należy uznać cykl trzech monografii zatytułowanych *Portret kobiety. Polki w realiach epoki*, stanowiących część serii „Życie prywatne Polaków w XIX wieku”. Publikacje, poprzedzone konferencjami naukowymi⁴⁸, stanowią efekt współpracy Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego oraz Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Zawierają artykuły badaczy i badaczek z różnych ośrodków naukowych skupiające się na codzienności i sposobie widzenia rzeczywistości przez Polki z trzech zaborów, głównie z warstw średnich i wyższych (redaktorzy: t. 1: Maria

u progu niepodległości. Słownik biograficzny, t. 1, A–K; t. 2, L–Ż, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2023).

⁴⁴ Izabela Desperak, Inga Kuźma, *Kobiety niepokorne. Reformatorki – buntowniczki – rewolucjonistki. Herstorie*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2016).

⁴⁵ Zob. m.in.: Tadeusz Stegner, „Kobiety samotne w środowiskach protestanckich w Królestwie Polskim i na Śląsku Cieszyńskim w XIX wieku”, *Res Gestae. Czasopismo Historyczne*, t. 15, 2022, 81–91; idem, „W cieniu mistrza. Kobiety aktywne politycznie w otoczeniu Aleksandra Świętochowskiego na przełomie XIX i XX wieku”, w: Teresa Kulak, Małgorzata Dajnowicz (red.), *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, (Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2016), 129–146.

⁴⁶ Zob. m.in.: Paweł Śpica, „Obszary działalności patriotycznej i edukacyjnej Polek w Prusach Zachodnich w latach 1848–1920”, *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, t. 62, 2019, 22–45; idem, „Edukacja kobiet wiejskich w Prusach Zachodnich w poglądach Anastazji z Czarlińskich Pospieszysłowej (1801–1878)”, *Polska Myśl Pedagogiczna*, 2018, nr 4, 323–342.

⁴⁷ Magdalena Sacha, *Edukacja kobiet na Pomorzu Gdańskim w początkach XIX wieku: działalność Louise von Krockow*, t. 3. „Cicha wielkość”: Louise von Krockow (1794–1803) i jej wizja kobiecej edukacji, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańska Galeria Miejska, 2021); eadem, *Eine ambitionierte Schriftstellerin und ein privater Tagebuchschreiber. Louise von Krockow (1749–1803) und Hans Carl Ernst von Krockow (1769–1841) als Autoren*, w: Miłoslawa Borzyszkowska-Szewczyk, Sabine Jagodzinski, Miłoś Reznik (Hrsg.), *Adel im Grenzraum: Transkulturelle Verflechtungen im Preußenland vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. Studien zum Mitteleuropäischen Adel*, (Berlin: Peter Lang Publishing Group, 2021), 141–153.

⁴⁸ Joanna Elżbieta Śliczyńska, „II sesja naukowa Życie prywatne Polaków w XIX wieku „Portret kobiety – Polki w realiach XIX wieku”, *Meritum*, t. 6, 2014, 157–163.

Korybut-Marciniak i Marta Zbrzeźniak, t. 2 Jarosław Kita i Marta Sikorska-Kowalska, t. 3 Jarosław Kita, Mateusz Klempert oraz Maria Korybut-Marciniak)⁴⁹.

Tematy podejmowane w różnych ośrodkach z zakresu historii kobiet w XIX stuleciu wpisują się zarówno w ramy historii ziem polskich poszczególnych zaborów, historii powszechnej, jak i historii regionalnej. Rozróżnienie to jest istotne, gdyż dotychczasowe podsumowania badań „kobiecych” odnosiły się tylko do efektów badań nad sytuacją, życiem i aktywnością Polek. W rzeczywistości w szeregu ośrodków dzieje kobiet w tzw. długim wieku XIX to także zagadnienia wpisujące się w inne europejskie, a nawet pozaeuropejskie historie narodowe. Jeszcze bardziej złożoną sytuację można zaobserwować w ośrodkach badawczych położonych na tzw. ziemiach zachodnich i północnych Polski, które w omawianym okresie stanowiły integralną część monarchii pruskiej. Nauka niemiecka nie podejmuje jednak tematów dotyczących sytuacji kobiet w XIX w. we Wrocławiu, Szczecinie czy Słupsku. Problematyka ta przez długi czas była więc ziemią niczyją. Dziś jednak sytuacja ta zaczyna się powoli zmieniać. W ramach badań regionalnych stawia się już także pytania dotyczące dziejów kobiet⁵⁰. Tematy te wymagają jednak innych kontekstów, odwołań, a co za tym idzie – także interpretacji. Dorobek nauki polskiej, chociaż nie jest pokaźny, stanowi już dobry zaczyn do dalszej naukowej eksploracji, która spotyka się z coraz większym zainteresowaniem lokalnych społeczności.

Nie można w ten sposób podsumować badań nad Niemkami zamieszkałymi na ziemiach polskich zaboru pruskiego. Ta zaniedbana problematyka traktowana jest po macoszemu zarówno

⁴⁹ Maria Korybut-Marciniak, Marta Zbrzeźniak (red.) *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiecy”*. Polki w realiach epoki, t. 1, (Łódź-Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2014); Jarosław Kita, Marta Sikorska-Kowalska (red.), *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiecy”*. Polki w realiach epoki, t. 2, (Łódź-Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014); Jarosław Kita, Mateusz Klempert, Maria Korybut-Marciniak (red.), *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiecy”*. Polki w realiach epoki, t. 3, (Łódź-Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014).

⁵⁰ Agnieszka Szudarek, „Matki miasta. Udział kobiet w publicznej opiece nad ubogimi i sierotami w Gdańsku na przełomie XIX i XX wieku”, w: Janusz Dargacz, Tomasz Krzemiński (red.), *Miedzy prowincjonalizmem a nowoczesnością. Przeobrażenia Gdańska na tle procesów modernizacyjnych wschodnich prowincji Prus w XIX wieku*, (Gdańsk: Muzeum Gdańska, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 2022), 389–403; eadem, „In the shadow of noble conservatives: agrarian women movement in Eastern Provinces of Prussia in 1912–1914. The case of the Province of Pomerania”, *Res Historica*, 2022, nr 53, 291–313; eadem, “Rosa Vogelstein and her work: in search of the sources of success of the Stettin Women’s Association (Stettiner Frauenverein) at the turn of the twentieth century”, *Women’s History Review*, 2018, Vol. 27, Issue 7, 1169–1189.

przez naukę polską, jak i niemiecką. Pokutuje wciąż teza o dwóch żyjących obok siebie społeczeństwach. Z dotychczasowych, szczerkowych badań wynika jednak, że to właśnie Niemki zaszczerpiewały postępowe idee w Poznaniu, Bydgoszczy, Toruniu czy Gdańsku, walczyły tam o prawa wyborcze dla kobiet, a na początku XX w. udzielały się w antypolskich organizacjach nacjonalistycznych. Ich aktywność może więc rzucić nowe światło na sytuację Polek w Poznaniu czy Prusach Wschodnich i Zachodnich. Szczegółnie więc na ziemiach zaboru pruskiego ujawnia się potrzeba badań podstawowych, porównawczych, a nade wszystko transnarodowych, które pozwoliłyby dostrzec interakcje między Niemkami i Polkami, wskazać pola rywalizacji i współpracy, ale i kanały transferu idei czy koncepcji towarzyszących rozwojowi ruchu kobiecego. To holistyczne podejście zastosowane do badań sytuacji kobiet w pozostałych zaborach, również przecież zróżnicowanych narodowościowo, może przynieść ciekawe rezultaty poznawcze.

Należy zaznaczyć, że zabór pruski jest nadal, w porównaniu do Królestwa Polskiego i Galicji, najmniej rozpoznany w zakresie problematyki kobiecej. W istocie, studia kobiece obejmujące pozostałe dwa zabory mogą pochwalić się dość bogatym dorobkiem z tego zakresu. O ile w przypadku zaboru rosyjskiego wskazywałyśmy już wyżej na liczne przykłady badań, tak odnośnie do zainteresowań dziejami kobiet w Galicji w XIX stuleciu warto zwrócić uwagę między innymi na badania ośrodka rzeszowskiego (np. Jadwiga Hoff, Mariola Hoszowska, Szczepan Kozak, Dariusz Opaliński, Jolanta Kamińska-Kwak, Sabina Rejman)⁵¹ czy krakowskiego (np. Tomasz Pudłocki)⁵².

⁵¹ Jolanta Kamińska-Kwak, Szczepan Kozak, Dariusz Opaliński (red.), *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016); Szczepan Kozak, „Kobieta w Galicji. Problemy metodologiczne badań, ich dotychczasowy dorobek i postulaty na przyszłość”, w: Agnieszka Kawalec, Leonid Zaszkilniak, Wacław Wierzbieniec (red.), *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, t. 1, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011). Tam też dalsza literatura przedmiotu. Szczepan Kozak, *Kobieta na prowincji galicyjskiej w świetle akt notarialnych 1871–1914. Studium historyczno-źródłoznawcze*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013); idem, *The Woman in the Galician Provinces in the Light of Notarial Records (1871–1914)*, (Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, 2024); idem, „Badania nad historią kobiet w Galicji prowadzone od 2010 roku”, w: Grzegorz Zamojski (red.), *Szkice z dziejów gospodarczych i społecznych Galicji*, (Rzeszów: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2018), 165–178.

⁵² Tomasz Pudłocki, „Będziemy działać”. *Wincenta Tarnawska w służbie niepodległości Polski*, (Kraków: Historia Jagellonica, 2013). W ośrodku rzeszowskim jeszcze w 2014 r. dokonano podsumowania badań nad życiem prywatnym i publicznym kobiety galicyjskiej podczas międzynarodowej konferencji naukowej „Kobieta w Galicji 1772–1918. Przestrzeń prywatna –

Jeśli chodzi natomiast o zabór pruski, to przez wiele lat głównymi badaczkami zajmującymi się Wielkopolkami w XIX w. były Grażyna Wyder z Uniwersytetu Zielonogórskiego oraz Dorota Mazurczak z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu. W ostatnim czasie widoczna jest zmiana pokoleniowa budząca duże nadzieje na intensyfikację badań. Interesujące zagadnienia dotyczące dziejów Polek na tym obszarze podejmuje młode badaczki związane z Poznaniem, głównie Julia Wesołowska⁵³ i Agata Łysakowska-Trzos⁵⁴, ale i historyczki oraz przedstawicielki pokrewnych dyscyplin z pozostałych miast tego regionu (m.in. Aneta Niewęglowska⁵⁵, Monika Nawrot-Borowska⁵⁶, Anna Nadolska⁵⁷, Agnieszka Wysocka⁵⁸ czy zaangażowana także w popularyzację Agnieszka Słupianek-Winkowska⁵⁹).

Zainteresowanie zaborem pruskim w ostatnim czasie widoczne jest również w Szczecinie. Prowadzone tam badania skupiają się na Polkach (Tomasz Sikorski, Adam Wątor). Zauważyć należy jednak, że realizowany w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Szczecińskiego projekt finansowany przez Narodowe Centrum Nauki (Program Opus, nr 2020/37/B/HS3/00648) przekracza dyskurs narodowy, gdyż analizuje udział Niemców i Polek w polityce

przestrzeni publicznej”, zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego oraz Międzynarodowy Zespół Badawczy „Galicja 1772–1918”.

⁵³ Julia Wesołowska, *Zakładniczki. Zgoda i opór wobec wzorców i norm Szkoły Domowej. Pracy kobiet Jadwigi Zamoyskiej (1882–1914)*, (Poznań-Chomęcice: Wydawnictwo Naukowe FNC, Kórnik: Fundacja Zakłady Kórnickie, 2023).

⁵⁴ Agata Łysakowska-Trzos, „Działalność Poznańskiego Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich”, *Rocznik Leszczyński*, t. 18, 2018, 83–90; eadem, „Wielmożna hrabino dobrodziejko! Akcja charytatywna Celestyny Działyńskiej z 1848 roku”, *Kronika Miasta Poznania*, 2016, nr 1, 157–168.

⁵⁵ Aneta Niewęglowska, „Średnie szkolnictwo żeńskie w dziewiętnastowiecznym Grudziądzu”, *Rocznik Grudziądzki*, t. 23, 2015, 111–127; eadem, „Status społeczno-prawny nauczycielek szkół średnich w Prusach Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku”, w: Agnieszka Jakuboszczak, Adam Kucharski, Agnieszka Wieczorek (red.), *Guverner, preceptor, nauczyciel. Szkice z historii edukacji w Polsce i Europie Zachodniej (XVII–XIX)*, (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2022), 239–254.

⁵⁶ Monika Nawrot-Borowska, „Powinności kobiety – matki, żony i obywatelki w świetle czasopisma «Dwutygodnik dla Kobiet» (1880–1885)”, w: Urszula Kozłowska, Tomasz Sikorski, Adam Wątor (red.), *Obywatelki na obcasach*, 33–55.

⁵⁷ Anna Nadolska, „Nasze «strażniczki polskości». Aktywność patriotyczna kobiet w Bydgoszczy pod koniec okresu pruskiego”, *Tabularium Historiae*, t. 8, 2020, 49–87.

⁵⁸ Agnieszka Wysocka, „Bydgoszczanki wychodzą z domów na ulice, którym patronują królowe. Przyczynek do badań nad stowarzyszeniami kobiecymi w mieście od II połowy XIX w. do wybuchu I wojny światowej”, *Kronika Bydgoska*, t. 40, 2019, 55–76.

⁵⁹ Agnieszka Słupianek-Winkowska, „Kilka uwag o specyfice badań nad historią kobiet Ziemi Pleszewskiej na przełomie XIX i XX wieku oraz w dobie II RP”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, nr 23, 2023, 52–69.

społecznej Poznania na przełomie XIX i XX w. (Agnieszka Szudarek, Joanna Morawska-Tołek). Jego celem jest ukazanie miejskich instytucji opiekuńczych jako przestrzeni niemiecko-polskich kontaktów i interakcji, ze szczególnym uwzględnieniem roli duchowieństwa katolickiego jako środowiska odgrywającego rolę pasa transmisyjnego niemieckich wzorców aktywności kobiet i upowszechniania ich w społeczeństwie polskim⁶⁰. Nie jest to jedyny wątek badań kobiecych w Szczecinie i dotyczących wieku XIX. Poza problematyką związaną z poznańską prasą kobiecą, macierzyństwem, sytuacją służących w tym czasie (Joanna Morawska-Tołek⁶¹, Agnieszka Szudarek) szereg zagadnień zostało opracowanych przez badaczy zajmujących się środowiskiem endeckim w Poznańskim (Tomasz Sikorski i Adam Wątor⁶²). Ukazały się studia szczegółowe o charakterze biograficznym oraz publikacje źródłowe. Wymienić należy tu m.in. szkic biograficzny na temat Anieli Marii Aleksandrowiczówny (1866–1946)⁶³, wybór pism Zofii Daszyńskiej-Golińskiej zatytułowany *Socjalizm i kwestia kobieca*, wydany przez Tomasza Sikorskiego i Urszulę Kozłowską. Z tym samym kręgiem badaczy funkcjonujących instytucjonalnie w działającym w latach 2011–2019 na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Szczecińskiego Ośrodku Badań Biograficznych wiązać należy interesującą dwutomową monografię *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX i XXI w.)*, t. 1–2 (Szczecin 2016). Dla porządku odnotować należy także badania nad przedstawicielkami polskiej i francuskiej arystokracji z przełomu XVIII i XIX w. (Paulina Dąbrosz-Drewnowska)⁶⁴.

⁶⁰ Agnieszka Szudarek, „Polish clergy’s attitude towards the German model of women’s social work in Poland under Prussian rule in the early 20th century as presented in the Poznań press”, *Historia Slavorum Occidentis*, R. 14, nr 3, 2024, 197–227; eadem, „O potrzebie transnarodowego spojrzenia na „kwestię kobiecą” pod zaborem pruskim na przełomie XIX i XX wieku”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1(8), 2020, 24–49.

⁶¹ Joanna Morawska-Tołek, “Between sacrifice and duty. The changing image of the Polish Mother-Patriot and evolution of women’s national agenda in the Province of Posen at the turn of the twentieth century”, *Women’s History Review*, Vol. 33, Issue 4, 2024, 574–591; Joanna Morawska, „Obowiązki służących wobec chlebobadców na przełomie XIX i XX wieku w świetle wybranych poradników i czasopisma «Przyjaciel Sług»”, *Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski I Powszechnym*, t. 48, nr 1, 2019, 105–128.

⁶² Obszerny rozdział dotyczący ruchu kobiecego w Poznańskim w monografii: Tomasz Sikorski, Adam Wątor, *Liga Narodowa w zaborze pruskim i jej działacze*, (Warszawa: Instytut Dziedzictwa Myśli Narodowej, Neriton, 2021).

⁶³ Adam Wątor, „Anieli Marii Aleksandrowiczówny (1866–1946) działalność publiczna. Szkic do portretu działaczki oświatowej”, *Biografistyka Pedagogiczna*, t. 8, nr 1, 2023, 147–171.

⁶⁴ Paulina Dąbrosz-Drewnowska, „Epistolarne kontakty księdza Félicité Roberta de Lamennais i Laury z Potockich Tarnowskiej w latach (1829–1833)”, *Teka Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego KUL*, nr 6 (specjalny), 2024 131–172.

Poza zagadnieniami zamykającymi się w granicach zaboru pruskiego szczeecińskie środowisko historyczne ma również swój wkład w badania nad dziejami kobiet w XIX w. w monarchii Hohenzollernów. Ich tematyka dotyczy głównie stowarzyszeń emancy-pacyjnych, sytuacji szlachcianek czy agrarnego ruchu kobiecego w Prusach. Publikacje te wpisują się więc z jednej strony w historię regionalną (historia Prowincji Pomorze), ale też z drugiej strony w historię powszechną (historia Prus i Niemiec). Uniwersytet Szczeciński należy również do sygnalizowanych wyżej uczelni, w których zagadnienia dotyczące przeszłości kobiet podejmowane są przez badaczki z innych dyscyplin – w tym przypadku literaturoznawczynie i socjolożki. Znaczący dorobek ma związana z Instytutem Literatury i Nowych Mediów Agata Zawiszewska-Semeniuk, która opracowała między innymi dzieje czasopisma „Ster”, publicystykę Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit, jak również zajmująca się socjologią zdrowia Urszula Kozłowska, autorka monografii zawierającej wybór pism Justyny Budzińskiej-Tylickiej⁶⁵ na temat świadomego macierzyństwa wraz z rysem biograficznym, oraz Agnieszka Kołodziej-Durnaś, badaczka życia i działalności Alice Salomon, jednej z liderek niemieckiego mieszczańskiego ruchu kobiecego i pionierki pracy socjalnej⁶⁶.

Wszystkie dotychczasowe uwagi wyraźnie wskazują na określone trendy i kierunki w zainteresowaniach historią kobiet XIX w., która jawi się nam obecnie jako subdyscyplina o interdyscyplinarnym charakterze, przekraczająca ramy nauk humanistycznych i społecznych, czerpiąca inspiracje z szeregu dyscyplin naukowych i propagująca modele badań oparte na różnych tradycjach teoretyczno-metodologicznych, historiograficznych i światopoglądowych. Historia kobiet XIX w. w coraz większym zakresie funkcjonuje poza ramami uniwersyteckiej nauki, czego przejawem jest szereg inicjatyw propagujących wiedzę o przeszłości kobiet w przestrzeni społecznej, by wspomnieć jedynie o kilku przykładowych projektach

⁶⁵ Urszula Kozłowska (red.), *Justyna Budzińska-Tylicka. Przyczynek do biografii*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2020).

⁶⁶ Agata Zawiszewska-Semeniuk, *Między „Sterem” lwowskim i warszawskim. Działalność społeczna i publicystyczna Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit na początku XX wieku*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2021); eadem, *„Ster” pod redakcją Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit. Lwów 1895–1897 (z bibliografią zawartości i antologią)*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2017); Agnieszka Kołodziej-Durnaś, *Alice Salomon – szkic o życiu i dziełach (z wyborem pism)*, (Warszawa: Oficyna Naukowa, 2010).

herstorycznych, jak Fundacja Muzeum Historii Kobiet czy miejskie szlaki kobiet (np. Kraków, Łódź, Poznań) i szereg innych⁶⁷.

Przypadające w 2019 r. obchody stulecia praw wyborczych Polek, jak również ogłoszenie przez Sejm RP roku 2023 Rokiem Aleksandry Piłsudskiej oraz Jadwigi Zamoyskiej stanowiły inspirację do namysłu nie tylko nad rolą tych wybitnych Polek. Przyniosły także inicjatywy popularyzatorskie i rozbudziły zainteresowanie historią kobiet. Kolejne zrealizowane tematy badawcze przybliżą nas więc do skonceptualizowania wyczekiwanego syntezy dziejów kobiet na ziemiach polskich w XIX w. Jednak świadomość wciąż jeszcze poważnych luk, zwłaszcza dotyczących sytuacji przedstawicieli niższych warstw społecznych, głównie chłopek i robotnic, oraz toczące się dyskusje metodologiczne na temat perspektyw badawczych, w jakich należałoby osadzić opowieść o Polkach, nie pozwalają sytuować tej publikacji w najbliższej przyszłości.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Bruchnalska, Maria. *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, (Miejsce Piastowe: Wydawnictwo Towarzystwa Św. Michała Archaniola, 1933).
- Charewiczowa, Łucja. *Stanowisko kobiet polskich w popularyzatorskiej i naukowej pracy historycznej*, (Lwów: Nakładem Drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1933), 1–28.
- Kozłowska, Urszula (red.). *Justyna Budzińska-Tylicka. Przyczynek do biografii*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2020).
- Machczyńska, Antonina. *Kobieta polska. Szkic historyczny skreślony na Wystawę w Pradze r. 1912*, (Lwów: Nakład Komitetu Lwowskiego Wystawy Praskiej, 1912).
- Michalska-Bracha, Lidia. Noiński, Emil (oprac.). *Wspomnienia Emilii ze Szwarców Heurichowej (1819–1905) i jej córki Teodory z Heurichów Kiślańskiej (1844–1920) z czasów powstania styczniowego*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2023).
- Michalska-Bracha, Lidia. Noiński, Emil (oprac.). *Maria Bruchnalska, Ciche bohaterki 1863, t. 1. Udział kobiet w powstaniu*

⁶⁷ <https://historiakobiet.org/> [dostęp: 7.06.2025].

- styczniowym, (Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024).
- Michalska-Bracha, Lidia. Noiński, Emil (oprac.). *Maria Bruchnańska, Ciche bohaterki 1863*, t. 2. *Kobiety Litwy, Wołynia, Ukrainy*, (Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024).
- Michalska-Bracha, Lidia. Noiński, Emil (oprac.). *Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841–1926)*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2020).
- Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, t. 2, (Lwów: Polskie Towarzystwo Historyczne, 1936).
- Petrażycka-Tomicka, Jadwiga. *Z dziejów kobiety polskiej. Cztery odczyty*, (Lwów: Księgarnia Gubrynowicz i Syn, 1914).
- Piłsudska, Aleksandra. Rychterówna, Maria. Pełczyńska, Wanda. Dąbrowska Maria (red.). *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915*, t. 1–2, (Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1927).
- Piskała, Kamil, Sikorska, Marta (oprac.). *Kobiety niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918*, (Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2019).
- Rychterówna, Maria (red.). *Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, (Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1929).
- Sikorska-Kulesza, Jolanta. Bairašauskaite, Tamara (oprac.). *Apolonia Sierakowska. Wspomnienia*, (Warszawa: Neriton, 2010).
- Szczepański, Jerzy. Górzyński, Sławomir (oprac.). *Helena z hr. Tyszkiewiczów hr. Ostrowska. Wspomnienia*, (Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2022).

Opracowania

- Boldyrew, Aneta. „Kobiety wobec ubóstwa i patologii społecznych: analiza problemu w świetle publicystyki Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.”, w: Urszula Kozłowska, Adam Wątor, Tomasz Sikorski (red.), *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym XIX i XXI w.*, t. 2, (Radzymin–Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2016), 13–31.
- Boldyrew, Aneta. „Zofia Daszyńska-Golińska (1866–1934) i jej badania nad młodzieżą ubogą i zaniedbaną”, w: Władysław Szulakiewicz (red.), *Nauczyciele: zasłużeni, niedocenieni, zapamiętani*,

- (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018), 31–45.
- Boldyrew, Aneta. Wałęga, Agnieszka (red.). *Działaczk i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik biograficzny*, t. 1, A–K; t. 2, L–Ż, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2023).
- Borszyńska, Sylwana. *Życie kobiet w Łodzi 1908–1914*, (Łódź: Księży Młyn Dom, 2019).
- Caban, Wiesław. Michalska-Bracha, Lidia. „Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w XIX stuleciu. Uwagi na marginesie zakończonych dwóch projektów Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki oraz perspektywy badań źródłowych”, *Res Historica*, nr 56, 2023, 259–279.
- Chlebowska, Agnieszka. Sierakowska, Katarzyna (red.). *Kobieta i procesy migracyjne*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010).
- Dadej, Iwona. Kaczmarzka, Agnieszka. Kałwa, Dobrochna. Nowakowska-Wierzchoś, Anna (red.). *Historię swą piszcie same. Polityka, historiografia i muzealne narracje z perspektywy kobiet*, (Warszawa: IH PAN, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, 2023).
- Dąbrosz-Drewnowska, Paulina. „Epistolarne kontakty księdza Félicité Roberta de Lamennais i Laury z Potockich Tarnowskiej w latach (1829–1833)”, *Teka Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego KUL*, 2024, nr 6 (specjalny), 131–172.
- Desperak, Izabela. Kuźma, Inga. *Kobiety niepokorne. Reformatorki–buntowniczk i rewolucjonistki. Herstorie*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2016).
- Domańska, Ewa. *Historie niekonwencjonalne*, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006).
- Domańska-Nogajczyk, Maria. Wójcik, Tomasz. Caban, Wiesław. Michalska-Bracha, Lidia (red.). *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 1–3, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2017).
- Janiak-Jasińska, Agnieszka. Sierakowska, Katarzyna. Szwarz, Andrzej (red.). *Działaczk społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008).
- Kałwa, Dobrochna. „Historia kobiet. Kilka uwag metodologicznych”, w: Krzysztof A. Makowski (red.), *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja*

- wokół przyszłej syntezy, (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014), 13–28.
- Kałwa, Dobrochna. „Ze studiów nad historią kobiet w XIX wieku. Metodologia, stan badań”, *Historyka*, t. 27, 1997, 119–124.
- Kamińska-Kwak, Jolanta. Kozak, Szczepan. Opaliński, Dariusz (red.). *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016).
- Kawalec, Agnieszka. Wierzbieniec, Wacław. Zaskilniak, Leonid (red.). *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, t. 1, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011).
- Kita, Jarosław. Klempert, Mateusz. Korybut-Marciniak, Maria (red.). *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 3, (Łódź-Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014).
- Kita, Jarosław. Sikorska-Kowalska, Marta (red.). *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 2, (Łódź-Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014).
- Kołodziej-Durnaś, Agnieszka. *Alice Salomon – szkic o życiu i dziełach (z wyborem pism)*, (Warszawa: Oficyna Naukowa, 2010).
- Korybut-Marciniak, Maria. Zbrzeźniak, Marta (red.). *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 1, (Łódź-Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014).
- Kostrzewska, Ewelina. „Reportaż na koniec wieku. Europejskie podróże gospodarcze Cecylii hr. Plater-Zyberkówny w świetle «Kroniki Rodzinnej» (1899 r.)”, *Przegląd Nauk Historycznych*, R. 16, nr 2, 2017, 139–157.
- Kostrzewska, Ewelina. „Ziemianki Królestwa Polskiego a gospodarka. Koncepcje i empiria (przełom wieków XIX i XX)”, *Studia Maritima*, t. 28, 2015, 295–315.
- Kostrzewska, Ewelina. *Oczarowane carskim mundurem. Polki doby zaborów między miłością a narodową apostazją na tle poglądów Cecylii Plater-Zyberkówny*, w: Bożena Płonka-Syroka, Kaja Marchel, Andrzej Syroka (red.), *Miłość czarowna*, (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum, 2015), 145–155.
- Kowalewski, Jacek. Piasek, Wojciech (red.). *Zwroty badawcze w humanistyce. Konteksty poznawcze, kulturowe i społeczno-instytucjonalne*, (Olsztyn: Instytut Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2010).
- Kozak, Szczepan. „Badania nad historią kobiet w Galicji prowadzone od 2010 roku”, w: Grzegorz Zamojski (red.), *Szkice z dziejów*

- gospodarczych i społecznych Galicji*, (Rzeszów, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2018), 165–178.
- Kozak, Szczepan. „Kobieta w Galicji. Problemy metodologiczne badań, ich dotychczasowy dorobek i postulaty na przyszłość”, w: Agnieszka Kawalec, Leonid Zaszkilniak, Waclaw Wierzbieniec (red.), *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, t. 1, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013).
- Kozak, Szczepan. *Kobieta na prowincji galicyjskiej w świetle akt notarialnych 1871–1914. Studium historyczno-źródłoznawcze*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013).
- Kozak, Szczepan. *The Woman in the Galician Provinces in the Light of Notarial Records (1871–1914)*, (Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, 2024).
- Kulak, Teresa. „Działalność Komisji Historii Kobiet przy PTH”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), „*Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...*” *Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18–20 września 2019 roku*, t. 3. *Wiek XX i XXI*, (Warszawa-Lublin: IPN, Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021), 291–306.
- Kulak, Teresa. Chlebowska, Agnieszka (red.), *Kobiety w wojnach i konfliktach polityczno-społecznych na ziemiach polskich w pierwszej połowie XX wieku. Wybrane zagadnienia*, (Wrocław: Chronicon 2014).
- Kusiak, Alicja. „Łucja Charewiczowa – inicjatorka badań nad przeszłością kobiet polskich”, w: Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX*, t. 5, (Warszawa: DiG, 1997), 99–103.
- Kusiak, Alicja. „O historii kobiet”, w: Elżbieta Pakszys, Danuta Sobczyńska (red.), *Humanistyka i płeć. Kobiety w poznaniu naukowym wczoraj i dziś*, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1997), 210–216.
- Łysakowska-Trzos, Agata. „Działalność Poznańskiego Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich”, *Rocznik Leszczyński*, t. 18, 2018, 83–90.
- Łysakowska-Trzos, Agata. „Wielmożna hrabino dobrodziejko! Akcja charytatywna Celestyny Działyńskiej z 1848 roku”, *Kronika Miasta Poznania*, 2016, nr 1, 157–168.
- Mędrzecki, Włodzimierz. „Intymność i sfera prywatna w życiu codziennym i obyczajach rodziny wiejskiej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku”, w: Dobrochna Kałwa, Adam Walaszek, Anna

- Żarnowska (red.), *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim. Sympozjum na XVII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich (Kraków 15–18 września 2004). Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005), 105–122.
- Michalska-Bracha, Lidia. „Nineteenth-century women’s egodocuments in the historian’s research workshop: (On the margins of the NPRH project: «Memoirs and letters of Polish authors from the Western Krai (Lithuania, Belarus, Ukraine) 1795-1918»)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1(8), 2020, 9–23.
- Michalska-Bracha, Lidia. „Przestrzenie kobiecych wspomnień. Autobiograficzne narracje dziewiętnastowiecznych Polek jako źródło do historii kobiet – wybrane aspekty”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet. Źródła, metody, kierunki badawcze*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022), 27–40.
- Michalska-Bracha, Lidia. „«Wedle ideału Klaudynek...» Wizerunek dziewiętnastowiecznej Polki w piśmiennictwie historycznym Antoniny Machczyńskiej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1(14), 2023, 29–52.
- Morawska, Joanna. „Obowiązki służących wobec chlebowodawców na przełomie XIX i XX wieku w świetle wybranych poradników i czasopisma «Przyjaciel Sług»”, *Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym*, t. 48, nr 1, 2019, 105–128.
- Morawska-Tołek, Joanna. “Between sacrifice and duty. The changing image of the Polish Mother-Patriot and evolution of women’s national agenda in the Province of Posen at the turn of the twentieth century”, *Women’s History Review*, Vol. 33, Issue 4, 2024, 574–591.
- Nadolska, Anna. „Nasze «strażniczki polskości». Aktywność patriotyczna kobiet w Bydgoszczy pod koniec okresu pruskiego”, *Tabularium Historiae*, t. 8, 2020, 49–87.
- Nawrot-Borowska, Monika. „Powinności kobiety – matki, żony i obywatelki w świetle czasopisma «Dwutygodnik dla Kobiety» (1880–1885)”, w: Urszula Kozłowska, Tomasz Sikorski, Adam Wątor (red.), *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XXI w.)*, t. 2, (Radzymin–Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2016), 33–55.
- Nietyksza, Maria. Wierzbicka, Maria. „Profesor Anna Żarnowska – główne nurty badań”, w: Anna Żarnowska, *Kobieta i rodzina*

- w przestrzeni wielkomiejskiej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarz (red.), (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013), IX–XX.
- Niewęłowska, Aneta. „Średnie szkolnictwo żeńskie w dziewiętnastowiecznym Grudziądzu”, *Rocznik Grudziądzki*, t. 23, 2015, 111–127.
- Niewęłowska, Aneta. „Kwestia kobieca na ziemiach polskich w XIX wieku. Stan i perspektywy badań”, *Klio*, nr 3, 2003, 44–64.
- Niewęłowska, Aneta. „Status społeczno-prawny nauczycielek szkół średnich w Prusach Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku”, w: Agnieszka Jakuboszczak, Adam Kucharski, Agnieszka Wieczorek (red.), *Guwerner, preceptor, nauczyciel. Szkice z historii edukacji w Polsce i Europie Zachodniej (XVII–XIX)*, (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2022), 239–254.
- Pekaniec, Anna. *Autobiografki. Szkice o literaturze dokumentu osobistego kobiet*, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2020).
- Pekaniec, Anna. *Czy w tej autobiografii jest kobieta? Kobieta literatura dokumentu osobistego od początku XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2013).
- Perkowski, Piotr. Stegner, Tadeusz (red.). *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009).
- Piotrowska-Marchewa, Monika. „Sytuacja kobiet na ziemiach polskich w XIX wieku – przegląd stanu badań”, w: Krzysztof A. Makowski (red.), *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja wokół przyszłej syntezy*, (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014), 75–95.
- Popiołek, Bożena. Chłosta-Sikorska, Agnieszka. Gadocha, Marcin (red.). *Kobieta i mężczyzna jedna przestrzeń – dwa światy*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015).
- Przeniosło, Marek. Sierakowska, Katarzyna (red.). *Pamięć historyczna kobiet*, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego, 2009).
- Pudłocki, Tomasz. „Będziemy działać”. *Wincenta Tarnawska w służbie niepodległości Polski*, (Kraków: Historia Jagellonica, 2013).
- Pudłocki, Tomasz. Sierakowska, Katarzyna (red.). *Aktywność publiczna kobiet na ziemiach polskich. Wybrane zagadnienia*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2013).
- Sacha, Magdalena. *Eine ambitionierte Schriftstellerin und ein privater Tagebuchschreiber. Louise von Krockow (1749–1803)*

- und Hans Carl Ernst von Krockow (1769–1841) als Autoren, w: Miłoslawa Borzyszkowska-Szewczyk, Sabine Jagodzinski, Miloš Řezník (Hrsg.), *Adel im Grenzraum: Transkulturelle Verflechtungen im Preußenland vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. Studien zum Mitteleuropäischen Adel*, (Berlin: Peter Lang Publishing Group, 2021), 141–153.
- Sacha, Magdalena. *Edukacja kobiet na Pomorzu Gdańskim w początkach XIX wieku: działalność Louise von Krockow*, t. 3. „Cicha wielkość”: Louise von Krockow (1794–1803) i jej wizja kobiecej edukacji, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańska Galeria Miejska, 2021).
- Sawaniewska-Mochowa, Zofia. „Dzienniki Emilii z Beniowskich Wróblewskiej z lat 1850–1886 jako źródło do badań językowo-kulturowych”, *Bendrin Kalba*, nr 97, 2024, 140–159.
- Sierakowska, Katarzyna. Wyder, Grażyna (red.). *Kobieta w gospodarstwie domowym. Ziemia polskie na tle porównawczym*, (Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2011).
- Sierakowska, Katarzyna. Żarnowska, Anna. „Stare i nowe wzorce i obyczaje rodziny inteligenckiej w Polsce na przełomie wieków XIX/XX (przed II wojną światową)”, w: Dobrochna Kałwa, Adam Walaszek, Anna Żarnowska (red.), *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim. Sympozjum na XVII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich (Kraków 15–18 września 2004). Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005), 79–104.
- Sikorska, Marta. „Kobiety z PPS (1892–1918)”, w: Maciej Żuczkowski, Kamil Piskala (red.), *O niepodległość i socjalizm. Studia i szkice dziejów Polskiej Partii Socjalistycznej*, (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2020), 127–151.
- Sikorska, Marta. „Socjologiczna refleksja w badaniach nad historią kobiet. Wybrane problemy”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), *„Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...” Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18-20 września 2019 roku*, t. 3. *Wiek XX i XXI*, (Warszawa-Lublin: IPN, Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021), 259–271.
- Sikorska, Marta. *Aleksandra Piłsudska (1882–1963)*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021).
- Sikorska, Marta. „Warunki rozwoju polskiego feminizmu na przełomie XIX i XX wieku”, *Fabrica Societatis*, 2019, nr 2, 143–159.

- Sikorski, Tomasz. Wątor, Adam. *Liga Narodowa w zaborze pruskim i jej działacze*, (Warszawa: Instytut Dziedzictwa Myśli Narodowej, Neriton, 2021).
- Ślupianek-Winkowska, Agnieszka. „Kilka uwag o specyfice badań nad historią kobiet Ziemi Pleszewskiej na przełomie XIX i XX wieku oraz w dobie II RP”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, nr 23, 2023, 52–69.
- Solarska, Maria. „O relacji «perspektywy kobiet» i historii”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), *„Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...”*. *Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18–20 września 2019 roku*, t. 3. *Wiek XX i XXI*, (Warszawa–Lublin: IPN, Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021), 252–258.
- Solarska, Maria. „Czy historia kobiet jest możliwa”, w: Maciej Bugajewski (red.), *Czy przeszłość powinna być inna? Studia z teorii i historii historiografii*, (Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Poznańskiego, 2008), 33–48.
- Stegner, Tadeusz. „Kobiety samotne w środowiskach protestanckich w Królestwie Polskim i na Śląsku Cieszyńskim w XIX wieku”, *Res Gestae. Czasopismo Historyczne*, t. 15, 2022, 81–91.
- Stegner, Tadeusz. „W cieniu mistrza. Kobiety aktywne politycznie w otoczeniu Aleksandra Świętochowskiego na przełomie XIX i XX wieku”, w: Teresa Kulak, Małgorzata Dajnowicz (red.), *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, (Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2016), 129–146.
- Suchmiel, Jadwiga. *Lucja Charewiczowa (1897–1943). Życie i dzieło*, (Częstochowa: Wydawnictwo WSP, 2001).
- Szudarek, Agnieszka. “Rosa Vogelstein and her work: in search of the sources of success of the Stettin Women’s Association (Stettiner Frauenverein) at the turn of the twentieth century”, *Women’s History Review*, Vol. 27, Issue 7, 2018, 1169–1189.
- Szudarek, Agnieszka. „In the shadow of noble conservatives: agrarian women movement in Eastern Provinces of Prussia in 1912–1914. The case of the Province of Pomerania”, *Res Historica*, 2022, nr 53, 291–313.
- Szudarek, Agnieszka. „Matki miasta. Udział kobiet w publicznej opiece nad ubogimi i sierotami w Gdańsku na przełomie XIX i XX wieku”, w: Janusz Dargacz, Tomasz Krzemiński (red.), *Między prowincjonalizmem a nowoczesnością. Przeobrażenia Gdańska*

- na tle procesów modernizacyjnych wschodnich prowincji Prus w XIX wieku, (Gdańsk: Muzeum Gdańska, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 2022), 389–403.
- Szudarek, Agnieszka. „O potrzebie transnarodowego spojrzenia na «kwestię kobiecą» pod zaborem pruskim na przełomie XIX i XX wieku”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1(8), 2020, 24–49.
- Szudarek, Agnieszka. „Polish clergy’s attitude towards the German model of women’s social work in Poland under Prussian rule in the early 20th century as presented in the Poznań press”, *Historia Slavorum Occidentis*, R. 14, nr 3, 2024, 197–227.
- Szwarc, Andrzej. „Kobiety w środowisku inteligenckim prowincjonalnego miasta po powstaniu styczniowym 1863 (Królestwo Polskie)”, w: *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich (Wrocław 1999)*, t. 3, cz. 4, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001), 295–301.
- Szwarc, Andrzej. „Refleksje o rozwoju i próbach modernizacji polskiej biografistyki historycznej w kontekście biografii kobiet żyjących w XIX i XX wieku”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), *„Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...” Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18–20 września 2019 roku*, t. 3. *Wiek XX i XXI*, (Warszawa–Lublin: IPN, Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021), 283–290.
- Szwarc, Andrzej. „Zespół Badawczy Historii Społecznej Polski XIX i XX wieku w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego”, *Przegląd Historyczny*, t. 96, 2005, 123–133.
- Śliczyńska, Joanna Elżbieta. „II sesja naukowa Życie prywatne Polaków w XIX wieku «Portret kobiety – Polki w realiach XIX wieku»”, *Meritum*, t. 6, 2014, 157–163.
- Śpica, Paweł. „Edukacja kobiet wiejskich w Prusach Zachodnich w poglądach Anastazji z Czarlińskich Pospieszylowej (1801–1878)”, *Polska Myśl Pedagogiczna*, 2018, nr 4, 323–342.
- Śpica, Paweł. „Obszary działalności patriotycznej i edukacyjnej Polek w Prusach Zachodnich w latach 1848–1920”, *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, t. 62, 2019, 22–45.
- Wątor, Adam. „Anieli Marii Aleksandrowiczówny (1866–1946) działalność publiczna. Szkic do portretu działaczki oświatowej”, *Biografistyka Pedagogiczna*, t. 8, nr 1, 2023, 147–171.
- Wesołowska, Julia. *Zakładniczki. Zgoda i opór wobec wzorców i norm Szkoły Domowej Pracy kobiet Jadwigi Zamoyskiej (1882–1914)*,

- (Poznań–Chomęcice: Wydawnictwo Naukowe FNC, Kórnik: Fundacja Zakłady Kórnickie, 2023).
- Wysocka, Agnieszka. „Bydgoszczanki wychodzą z domów na ulice, którym patronują królowe. Przyczynek do badań nad stowarzyszeniami kobiecymi w mieście od II połowy XIX w. do wybuchu I wojny światowej”, *Kronika Bydgoska*, t. 40, 2019, 55–76.
- Zawiszewska-Semieniuk, Agata. „Ster” pod redakcją Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit. *Lwów 1895–1897 (z bibliografią zawartości i antologią)*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2017).
- Zawiszewska-Semieniuk, Agata. *Między „Sterem” lwowskim i warszawskim. Działalność społeczna i publicystyczna Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit na początku XX wieku*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2021).
- Żarnowska, Anna. „Kobieta w przestrzeni miejskiej w dobie nowoczesnej urbanizacji. Miasto i szanse awansu kulturalnego kobiety na przełomie XIX/XX w.”, w: *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich (Wrocław 1999)*, t. 3, cz. 4, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001), 327–340.
- Żarnowska, Anna. „Modele rodziny i pozycja w niej kobiety w uprzedmiotowiającym się mieście na przełomie XIX/XX wieku. Tradycja i modernizacja”, w: *Przemiany społeczne a model rodziny: materiały Sympozjum VI zorganizowanego przez prof. Annę Żarnowską. Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich (Gdańsk, 1994)*, t. 2, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1995), 47–56.
- Żarnowska, Anna. „Przemiany statusu społecznego kobiety i rodziny w dobie industrializacji. Badania polskie lat ostatnich”, w: Janusz Żarnowski (red.), *Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społeczeństwa polskiego XIX i XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 1997), 59–78.
- Żarnowska, Anna. „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej”, *Kwartalnik Historyczny*, nr 3, 2001, 99–116.
- Żarnowska, Anna. „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej”, w: Anna Żarnowska, *Kobieta i rodzina w przestrzeni wielkomiejskiej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc (red.), (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013), 251–269.
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, t. 2, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1992).

- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i kultura czasu wolnego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 7, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 5, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1997).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 8, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 6, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 9, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku. Zbiór studiów*, t. 1, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1990).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku. Zbiór studiów*, t. 3, cz. 1, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1994).

Strony internetowe:

<https://www.isk.bialystok.pl/>

<https://archiwumkobiet.pl/>

<https://his.usz.edu.pl/badania-naukowe/grupy-badawcze/>

<https://historia.uwb.edu.pl/wydzial/struktura>

<https://historiakobiet.org/>